

I. Expo
II. Talks

III.
IV.

DESIGNED LANDSCAPES

Brussels 1775—2020

16.11.18 — 31.03.19

A

C I.II.III.IV. A
Culture — Architecture

www.civa.brussels

www.facebook.com/civabrussels
www.instagram.com/civabrussels
Rue de l'Ermitage 55 Kluysstraat,
Ixelles 1050 Elsene

DESIGNED LANDSCAPES biedt een nooit geziene blik op het landschap van de hoofdstad, de unieke geschiedenis van haar openbare parken en tuinen, en het plantaardig weefsel dat Brussel structureert. De tentoonstelling focust op de publieke ruimten en zorgt voor een nieuwe lectuur van alledaagse plekken waar men soms wat verstrooid in rond dwaalt, zonder enige notie te hebben van de stijl, tijdsgeest of bestaansredenen ervan.

Ook de auteurs van deze landschapsprojecten, die dikwijls in een sluier van vergetelheid zijn gehuld, worden in de kijker gezet. De doelstelling is dan ook om te tonen dat deze ontworpen ruimten volwaardige artistieke realisaties zijn, en niet de vrucht van het toeval of van de natuur.

A. Het concept

De ambitie van CIVA is de bezoeker een totaaloverzicht te geven van de landschapsrealisaties in de hoofdstad tussen 1775 en vandaag. De parken, tuinen, aangeplante lanen en hun – dikwijls miskende – auteurs zullen toegelicht worden in de Tentoonstelling. Via een uitgebreide tijdslijn, die zich ontvouwt in de grote tentoonstellingszaal, zal de bezoeker tijdens zijn bezoek zowel de opeenvolgende grote stijlperiodes als de breukmomenten en de wisselende mode- en smaaktrends kunnen ontdekken.

Via een meer gelaagde lectuur zal hij ook de grote historische en politieke gebeurtenissen, en de artistieke stromingen (plastische kunsten, architectuur, muziek...) kunnen achterhalen en parallellen kunnen trekken tussen de Brusselse realisaties en deze in andere Europese hoofdsteden zoals Parijs, Londen en Berlijn.

De ontwikkeling van de Brusselse aangelegde landschapsruimten, is onmiskenbaar origineel. Anderzijds werd ze zelden in verband gebracht met projecten in andere grote hoofdsteden. Wat gebeurde er in Parijs, Londen of Berlijn toen Leopold II grote parken vooropstelde voor Brussel? Welke waren de grote modellen, de invloeden? Wat zijn de trends in de hedendaagse praktijk?

De bezoeker ontdekt het allemaal via zeldzame, originele documenten en objecten die nooit eerder werden getoond aan een publiek: plannen, manuscripten, beeldhouwwerken, schilderijen...

Een sectie van de tentoonstelling wordt ook gewijd aan de figuur van de landschapsarchitect en zijn instrumentarium. Zijn werk op het gebied van topografie, het gebruik van water en plantengroei, maar ook hoe hij omgaat met het begrip tijd krijgt hier een bijzondere aandacht. En ook de tuinbouw komt aan bod, waarin het gamma aan gebruikte planten en haar evolutie doorheen de eeuwen centraal staat.

Kortom, de tentoonstelling nodigt de bezoeker uit de diverse facetten van de Brusselse landschapskunst te ontdekken, laten toe haar in een brede context te plaatsen en te begrijpen hoe deze ruimten, verbeeld en ontworpen door de eeuwen heen, grondig het stadszicht zoals we het vandaag kennen, heeft vormgegeven.

B. Het parcours

De scenografie is bedacht als een soort seismograaf van de tuin- en landschapskunst. Ze geeft bezoekers inzicht in de piekperioden van de Brusselse landschapsgeschiedenis maar ook in de minder merkwaardige periodes, de transitiefases...

De tijdslijn, die zich in het midden van de grote zaal manifesteert en een getuige is van de grillen van de geschiedenis, zal in de omliggende ruimten geïllustreerd worden met vitrines met kostbare voorwerpen, originele plannen, manuscripten...

Het originele van de tijdslijn, waarbij de parkplannen de ruggengraat vormen, is de strikt uniforme schaalvoorstelling in een eenvoudige en eenvormige grafische taal. Deze grafische voorstelling zorgt voor een analytische en vergelijkende lezing van de vormen zoals ze nog nooit werd voorgesteld voor het Brusselse Gewest.

De bezoeker wordt zo uitgenodigd tot een visueel lezen van de geschiedenis waardoor hij de vorm-, perceel- en zelfs schaalveranderingen kan vastleggen. Ter Kameronbos bijvoorbeeld, gerealiseerd onder Leopold II, zal met zijn 120 hectare de mastodont zijn en dit ten opzichte van bv. het Zennepark, een lineair park van slechts één hectare groot, aangelegd in 2016.

In de aanpalende zalen zullen de bezoekers specifieke thema's kunnen ontdekken zoals de topografie, de tuincultuur of de begraafplaatsen.

Filmprojecties tenslotte zullen de bezoekerservaring compleet maken en brengen een zekere sfeer of bepaalde gebruiken door de bevolking opnieuw tot leven.

C. Evenementen in de marge van de tentoonstelling

Er worden aantal evenementen in de marge van de tentoonstelling georganiseerd zoals lezingen van landschapsarchitecten en historici met internationale faam; gerichte thematische bezoeken over landschap en stadsplanning voor studentengroepen; debatten en rondetafelgesprekken over het landschap in Brussel; gegidste bezoeken en workshops rond de seizoenen en vegetatie voor scholengroepen en families...

D. Pedagogisch parcours

Wist je dat het plan van het park van Brussel de vorm heeft van een dierenpoot? Dat de standbeeldjes rond het park van de Zavel oude beroepen uitbeelden? En dat de grasperken van de parken vroeger door schapen werden gemaaid? Heb je trouwens ook al van rocaille gehoord? Het zijn allemaal vragen waarop het jonge publiek antwoorden kan zoeken dankzij een interactief didactisch parcours in de tentoonstelling. Je vindt er alles over in het spelboekje. Dankzij de samenwerking met het pedagogisch departement kunnen jonge bezoekers zo niet alleen op hun manier en tempo de expo bezoeken maar krijgen ze ook leessleutels om op ontdekking te gaan door het landschap, een superboeiend thema!

E. Belangrijke data

EXPO

DESIGNED LANDSCAPES

Brussels 1775 - 2020

16.11.18 — 31.03.19

TALKS

10.12.18 Catherine Mosbach*

24.01.19 GROSS. MAX.*

07.02.19 Thilo Folkerts**

21.02.19 Gilles Clément*

14.03.19 Marti Franch (EMF)**

21.03.19 Rondetafel

TOWARDS FUTURE DESIGNED LANDSCAPES**

* in samenwerking met de Faculteit Architectuur KU Leuven

** in samenwerking met de Chaire Paysage de la Faculté d'Architecture La Cambre Horta, ULB

PARTY

23.02.19 Museum Night Fever — CIVA

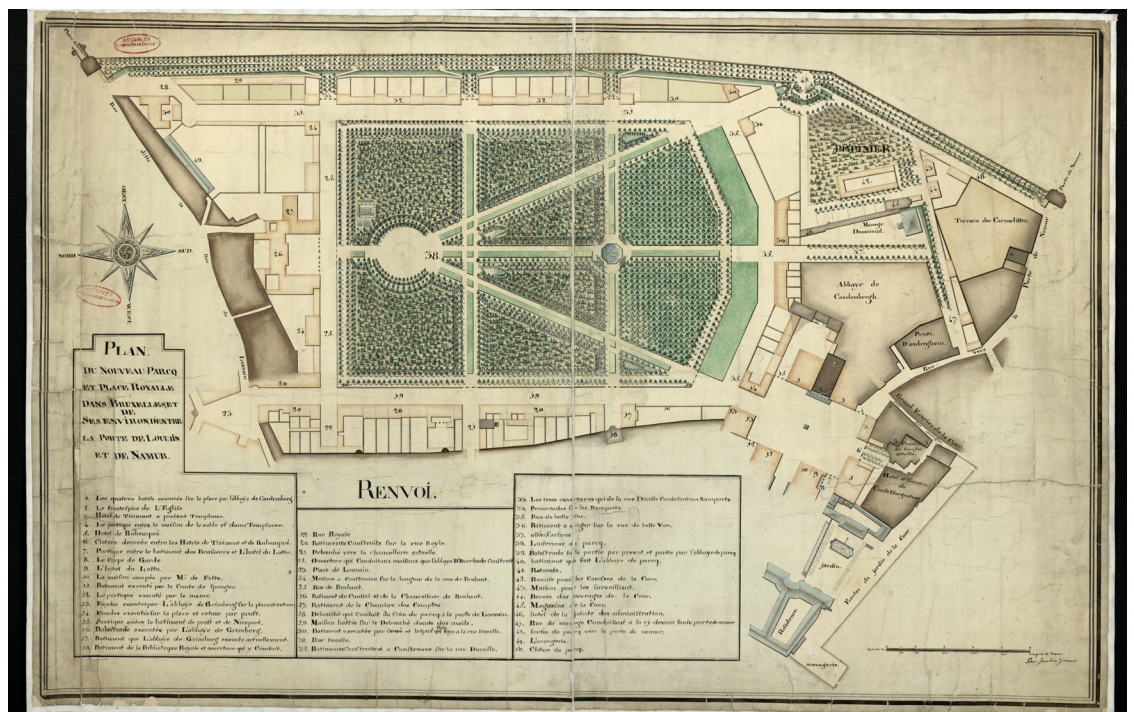
Textes de l'exposition

INTRODUCTION

Tuinen en steden horen al sinds mensenheugenis samen. In de zeventiende en de achttiende eeuw lagen binnen de muren van Brussel tal van decoratieve of nuttige groene zones: het park van het paleis op de Koudenberg, de tuinen van aristocratische verblijven en kerkelijke instellingen, boomgaarden, plekken met voedingsgewassen, bleekweiden.

Het begrip 'openbare tuin' vond pas ingang aan het eind van de achttiende eeuw. Vanaf dan was het echter niet meer weg te denken uit de ontwikkeling van de stad en het gewest. Het kwam in de realiteit tot uiting in een indrukwekkende verscheidenheid aan typologische en esthetische vormen: parken, squares, tuinen, met bomen omzoomde lanen, promenades, begraafplaatsen, tuinwijken... Deze tentoonstelling is een unieke gelegenheid om kennis te maken met een omvangrijk landschappelijk erfgoed dat nog te weinig bekend is.

I. HET ONTSTAAN VAN HET OPENBARE PARK 1775-1784

Barnabé Guimard, plan
Park van Brussel, van het
Koningsplein en omgeving,
tekening van Joachim Ziner,
rond 1780
© Algemeen Rijksarchief,
Kaarten en plattegronden in
Handschrift 41

De aanleg van het Park van Brussel en van de Koninklijke Wijk eromheen was een sleutelmoment in de geschiedenis van de landschapskunst en de stedenbouw in de Zuidelijke Nederlanden: dit was het eerste openbare park in het land en de eerste uiting van grootschalig klassiek urbanisme in een hoofdstad die tot dan toe haar van oorsprong middeleeuwse structuur had behouden.

Het nieuwe concept van openbaar park paste helemaal in de idealen van de Verlichting, waarin openbaar nut en zacht bestuur hand in hand gingen met hygiëne, natuurvriendelijkheid en sociabiliteit. De verantwoordelijke voor de grotendeels tussen 1775 en 1784 uitgevoerde werkzaamheden, geïmplementeerd door de Oostenrijkse regering prins Georg Adam von Starhemberg, vertrouwde de uitvoering van het project toe aan Barnabé Guimard (1734-1805), een Franse architect die was opgeleid bij Jean-François Blondel in Parijs en voor de aanleg van het park werd bijgestaan door Joachim Zinner (1742-1814), een tuinspecialist van Oostenrijkse origine.

Het park heeft de eenvoudige geometrische structuur van een klassieke vierzijdige tuin. Hiermee sluit het direct bij het omliggende stratenplan aan. De door rechte straten omzoomde tuin is binnenin gestructureerd rond een groot rond beken waarin een indrukwekkend monument ter ere van keizerin Maria Theresia van Oostenrijk was gepland. Van hieruit vertrekt een ganzenpoot waarvan de middelste dreef doorheen het hele park naar het hoofdgebouw van de Wetstraat, de zetel van de Staten van Brabant, leidt. De westelijke dreef leidt naar het Koningsplein en biedt uitzicht op het standbeeld van Karel van Lotharingen. Toen keizer Jozef II in 1781 zijn moeder opvolgde, schrapte hij het monument, omdat het als restant van typisch barokke retoriek niet meer bij zijn verlichte idealen paste.

Ook met de lange grasperken in het midden van de dreven en rijen van vrij groeiende of opgebonden bomen ligt het park in de lijn van de klassieke tuin. Het effect van de enorme grondwerken die nodig waren voor de parkaanleg, bleef echter beperkt tot het drevenraster. Tussen de lanen herinneren inzinkingen en verhogingen nog steeds aan het vroegere golvende karakter van dit gebied. In het zuiden, tegen het huidige Koninklijk Paleis aan, werden lagergelegen delen die tot acht meter diep waren, omgetoverd tot pittoreske Engelse tuinen. Het belang van het park werd benadrukt met een zestigtal standbeelden, waarvan de meeste uit het park van Tervuren kwamen en een deel was gemaakt door grote kunstenaars uit de 17de en de 18de eeuw. Aan de beroemdste beeldhouwer uit die tijd, Gilles-Lambert Godecharle, werd gevraagd om voor de bekroning van de poorthuisjes aan weerszijden van de drie hoofdingangen van het park zes groepen engeltjes met jachtmotieven te maken.

In 1780 vaardigde de regering een reglement uit waarin het park in de context van de stad een uniek statuut kreeg: het werd een voetgangerszone waar geen plaats was voor wagens, ruiters, lastdieren, niet-geïdentificeerde honden, venters of spelen.

II. DE EERSTE UITBREIDINGEN VAN DE STAD 1800-1865

Edouard Keilig, Ter
Kamerenbos in Brussel,
1862-1867. Zicht op Chalet
Robinson. Oude postkaart
© Coll. CIVA, Brussels

De eerste helft van de 19de eeuw is de periode waarin de uitbreiding van Brussel buiten de middeleeuwse omwalling een aanvang nam. Het was de tijd van de romantiek en sommigen betreurden al vroeg dat een aantal pittoreske gezichten op het platteland verdwenen en dat het directe contact met de natuur verloren ging. Vandaar dat groen een belangrijke rol ging spelen in de stadsaanleg. De gebruikte programma's en types waren zeer divers. Tot de jaren 1860 ging het vaak om particuliere initiatieven waarin tegelijk werd gestreefd naar verfraaiing, winst door aandelen in de betrokken maatschappijen en vastgoedontwikkeling.

Tussen 1819 en 1840 werden de wallen geleidelijk afgebroken en vervangen door brede lanen met twee tot zes rijen iepen en linden. We kunnen ons vandaag nog moeilijk voorstellen wat een sterke visuele en symbolische impact die acht kilometer lange groene ring had. Het was de eerste met bomen beplante promenade in Brussel. In de tweede helft van de 19de eeuw werden dergelijke lanen een belangrijk element in de landschapsaanleg.

In het noorden, op de grens met Sint-Joost-ten-Node, ontdekte de wandelaar tegenover de oude stad een opmerkelijk complex dat tussen 1826 en 1829 was gebouwd voor een naamloze vennootschap: de Kruidtuin. De glazen rotonde in het midden van het symmetrische gebouw van architect Tilman-François Suys, gelegen op het bovenste terras, bepaalt de hele verdere tuinaanleg. In de ruime cirkelvormige parterre voor het gebouw liggen botanische scholen; het cirkelmotief keert in allerlei vormen terug in het middendeel van de tuin, dat onderaan toegang verleent tot een asymmetrische landschapstuin met een vijver en aan de rand daarvan een stoommachine voor de bevoorrading van waterstralen en fontein.

In het oosten begon een privégroep in 1838 met de bouw van de Leopoldswijk, een neoklassieke verkaveling in dambordpatroon rond twee grote vierkante pleinen. In 1862 verving landschapsarchitect Louis Fuchs

de stenen pleinen door squares. Deze Engelse plantsoenen behoren tot de eerste in de hoofdstad. In 1851 vatte een andere maatschappij het idee op om verderop in dezelfde wijk, in een domein op de helling van de Maalbeek, een dierentuin in te richten. In tegenstelling tot andere, soortgelijke projecten van dit genre (Antwerpen) ging het uitdrukkelijk om een ruimte waar de burgerij kon wandelen, samen zijn en zich ontspannen, wat dan zou gebeuren te midden van zoölogische en botanische rariteiten. Het project, ontworpen door Louis Fuchs en aangelegd op een pittoreske site die afhelde naar een vijver, was het eerste grote openbare landschapspark in Brussel.

Voor het zuidoosten, richting Elsene, dacht men vanaf 1843 aan een met bomen beplante promenade tussen de stad en het Ter Kamerenbos, een uitloper van het Zoniënwoud die een geliefde plek voor wandelaars was. Na bijna twintig jaar verwikkelingen begon men in 1860 eindelijk met de aanleg. De huidige Louizalaan is in de 20ste eeuw zo sterk veranderd dat ze nog slechts een flauw idee geeft van het enorme belang van het landschapsaspect van het project. Oorspronkelijk, zo staat te lezen in een tekst uit 1864, was 'de laan slechts de vestibule, het verlengstuk van het bos, een enorme arm van het woud, uitgestrekt naar de stad, [...] een voorsmaak van de genoegens die men in de beschaduwde dreven van het bos gaat zoeken'.

III. DE LANDSCHAPSSTAD 1865-1909

Tramticket, in brussel, met lithografie van de grot van de Vijvers van Elsene
© Privécollectie

De periode die overeenkomt met het lange bewind van Leopold II (1865-1909), is bijzonder belangrijk voor de landschapsarchitectuur in het Brusselse. In die jaren ontstond een coherent raster van grote openbare parken, squares en met bomen omzoomde lanen waarvan veel elementen voor de bewoners tot op vandaag referentiepunten blijven.

Gepassioneerd als hij was door stedenbouwkunde, groene ruimten en planten, had de koning er veel energie en middelen voor over om aan de hoofdstad het imago te geven dat in zijn ogen paste bij haar economische, culturele en sociale ontwikkeling. Het originele aan zijn activiteit was dat ze reikte van het kiezen van de plantensoorten tot een omvattende visie waarin de verschillende landschappelijke ruimten op een doordachte manier met elkaar verbonden waren. De vorst speelde een cruciale rol in de uitvoering van de plannen van Victor Besme (1834-1904), inspecteur-generaal van de wegendienst voor de Brusselse agglomeratie, en stond op die manier garant voor de continuïteit en de coherentie van de ingrepen tijdens zijn bewind.

In veertig jaar tijd werd in de randgemeenten rond Brussel een krans van grote landschapsparken gelegd: het Ter Kamerenbos, het Woluwepark, het Josafatpark, het openbare park in Laken, het Park van Vorst en het Dudenpark. Ze zijn opgebouwd met het complexe vocabulaire dat sinds het ontstaan van het Engelse park aan het begin van de 18de eeuw stap voor stap was uitgewerkt: uitgestrekte grasperken die de soepele welvingen van het terrein tot hun recht doen komen en door verschuivende slagschaduwen tot leven worden gebracht; doordachte composities met afzonderlijke bomen, bosschages (clumps) en hoogstammige bomen met of zonder onderhout; de al dan niet uitdrukkelijke aanwending van 'nieuwe' exotische soorten om het plantenpalet te verrijken en de bezoekers nieuwsgierig te maken; een geraffineerd spel van contrasterende vormen, kleuren en texturen van bomen en struiken; wegen die een netwerk van krommen vormen; vijvers met een bochtig grondplan en kleine beplante eilanden; alle mogelijke pittoreske aanwendingen van rocaille (rustieke bruggen, cascades, grotten, rotspartijen...); vergezichten die soms tot buiten het park reiken en gericht zijn op de monumenten van de stad enzovoort.

Deze creaties vormden geen eilanden in het stadsweefsel, maar waren onderling verbonden door een netwerk van beplante lanen die in de loop van de jaren steeds nauwere banden met hen aanknoopten en zo uitgroeiden tot echte landschapspromenades doorheen de randgemeenten. Deze structuur werd aangevuld met kleinere elementen die op verrukkelijke wijze gebruikmaakten van de oude vijvers aan de rand van Brussel: de vijvers van Elsene, de Maria-Louizasquare, het Tenreukenpark in Watermaal-Bosvoorde, de Mellaertsvijvers in Sint-Pieters-Woluwe enzovoort. Vanaf 1870 werd het gebruikelijk om tussen de rooilijn en de voorgevel van een huis een non aedificandi-zone in te lassen die in de straten langs openbare parken en

tuinen moest worden ingevuld met een voortuintje dat werd afgesloten met een hek. In het onderzoek werd hier vaak geen aandacht aan besteed, maar deze zones garandeerden wel een vlotte integratie van landschapsprojecten in het geheel van de stad.

[III.1] PARIJS — BRUSSEL

De uitgebreide transformatie van het Parijs van het Tweede Keizerrijk, die plaatsvond onder de leiding van Georges Eugène Haussmann, prefect van de Seine, en Adolphe Alphand, hoofd van de Service des promenades et plantations, had een grote impact op de landschapsarchitectuur in het Brussel van Leopold II. De Franse oplossingen werden in Brussel nooit voetstoots aangenomen: na grondig onderzoek werden ze overgenomen, aangepast of, als ze niet aan de lokale verwachtingen beantwoordden, integraal verworpen.

Uit het archiefmateriaal blijkt dat men voortdurend keek hoe iets in Parijs was aangepakt. Toen de stad Brussel bijna gelijktijdig het Ter Kamerenbos en de Louizalaan ging aanleggen, verzocht de burgemeester Haussmann om het verslag van de aanpassingswerkzaamheden aan het Bois de Boulogne en om het plan van de Avenue de l'Impératrice die ernaartoe leidt. In Brussel tekenden behoorlijk wat mensen in op Alphands beroemde boek *Les Promenades de Paris* (1867-1873). Onder hen onder meer Leopold II, het gemeentebestuur van Brussel, burgemeester Jules Anspach, landschapsarchitect Louis Fuchs, de Koninklijke Bibliotheek, de ministeries van Landbouw en Openbare Werken en de directeur van de diertuin.

Jean-Pierre Barillet-Deschamps (1824-1873), hofarchitect van de Service des promenades et plantations de la Ville de Paris, tekende verschillende plannen voor grote parken in de Brusselse agglomeratie. In 1861 nam hij deel aan een besloten competitie voor de aanleg van het Ter Kamerenbos. Hij moest de duimen leggen voor het lokale project van Edouard Keilig, dat nauwer aansloot bij de wens van de stad om een groot deel van de bomen van het Zoniënwoud te behouden. Zijn project uit 1868 voor een openbaar park in Laken werd tien jaar later met de nodige aanpassingen uitgevoerd door medewerkers uit Parijs. Een opmerkelijk plan voor de nieuwe Leopoldswijk in Koekelberg (het Elisabethpark) werd nooit gerealiseerd. Barillet-Deschamps' voormalige medewerker Edouard André (1840-1911) werkte een project uit voor de transformatie van de Kruidtuin. In een voorontwerp voor de Maria-Louizasquare nam de Brusselse architect Gédéon Bordiau in 1874 letterlijk de beroemde rots in het midden van het Parijse Parc des Buttes-Chaumont (1867), inclusief hangbrug en ronde tempel, over.

Omstreeks 1900 werd op instigatie van Leopold II voor een deel van de grote projecten in de hoofdstad veel systematischer een beroep gedaan op grote Franse persoonlijkheden zoals Jules Vacherot (1862-1925), Elie Lainé (1829-1911) en Charles Girault (1851-1932).

[III.2] ROCAILLE EN ROCAILLEURS

De 'stukken natuur' die in de tweede helft van de 19de eeuw overal in de stad te vinden waren, waren niet alleen een vormgeving van de plantenwereld. Ook reconstructies van de minerale wereld speelden er een belangrijke rol. In de meeste parken, plantsoenen en landschapstuinen uit die tijd vind je cascades, uit rotsblokken opgebouwde bruggen, grotten met stalactieten en allerhande rotseringen.

Soms, vooral in de oudste realisaties, werd gewerkt met onbedekte natuursteen. Zo is de monumentale rustieke brug in het Ter Kamerenbos (1865-1867) bekleed met hardstenen 'cyclopische monolieten' uit Écaussinnes, waarvan er sommige meer dan vijf kubieke meter groot zijn. Omdat het handiger en zuiniger werken was, ging het gewoonlijk echter om metselwerk – vaak met metalen elementen versterkt – bedekt met steenimitaties in cement. Een soortgelijke combinatie van Portlandcement en een ijzeren bewapening werd gebruikt om architectuurelementen en tuinmeubilair – leuningen, trappen, randen, afdaken, duiventillen, banken, tafels... – een rots- of houtachtig uitzicht te geven. De motieven werden soms gegoten, maar meestal werden ze ter plaatse van het natte cement gekerfd. Enkele van de belangrijkste voorbeelden zijn de cascade van de Maria-Louizasquare, de grot van de vijvers van Elsene, de brug en de cascades in het Woluwepark, een aantal elementen in het Josafatpark, het prieeltje in het Tenreukenpark en de grot van Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes in Jette.

Omdat de stedelingen gewend waren aan een industriële wereld waarin imitatie schering en inslag was, hadden ze weinig of geen moeite met deze verbazende transposities van grondstoffen. In hun ogen ontstond op deze wijze een verbeterde, handigere, stevigere en duurzamere 'natuur', getuige van de prometheïsche kracht van de moderne beschaving, die zich alle elementen uit haar omgeving kon toe-eigenen.

Voor al deze ingrepen in gewapend cement werd de overkoepelende naam 'rocaille' gebruikt. Zo ontstond een nieuw beroep, dat van 'rocailleur' of 'rotseerder'. Volgens de *Annuaire du Commerce et de l'Industrie* uit 1900 waren er op dat moment in Brussel een tiental gespecialiseerde firma's, van eenmansbedrijfjes tot bouwondernemingen zoals het omstreeks 1865 opgerichte Blaton-Aubert, dat enkele van de belangrijkste ingrepen in de hoofdstad uitvoerde.

Rocailles konden volks zijn of geleerde verwijzingen bevatten. De toepassingsmogelijkheden waren haast oneindig. Je vond ze bijvoorbeeld op kerkhoven, zoals in Jette, maar ook, soms in sterk uitgewerkte vormen, in afsluitingen, trappen en relingen in voortuinen, en verder in particuliere en openbare serres (de Kruidtuin). Blaton gebruikte ze zelfs binnenshuis, zoals in de Taverne du Rhin aan de Sint-Jansstraat (1878, nu verdwenen) en in een vreemd, niet uitgevoerd ontwerp voor een loggia (bewaard in zijn archief).

[III.3] BEELDEN OF GEEN BEELDEN?

Sinds de klassieke oudheid is er een nauwe band tussen beelden en tuinen. De rol en het belang van de beelden verschilden echter aanzienlijk van tijdperk tot tijdperk en van de ene stroming tot de andere. In de tweede helft van de 19de eeuw waren openbare landschapsparken en -tuinen 'groene stadslongen'. Voor artefacten werd dus niet veel plaats ingeruimd. Het aandeel van de architecturale elementen bleef beperkt in verhouding tot het project in zijn geheel en beelden stonden er slechts hier en daar of helemaal niet.

In de laatste decennia van de 19de eeuw nam het aantal openluchtbeelden echter overhand toe, als onderdeel van een stroming die opkwam voor openbare kunst. Deze ontwikkeling was het eerst merkbaar op de gevels van monumentale gebouwen en in stenen omgevingen zoals pleinen en kruispunten. In de landschapsaanleg drong ze pas door in de jaren 1890, een uitzonderlijk project als dat van de Kleine Zavel niet te na gesproken. Er werden nu uitgebreide decoratieve programma's uitgewerkt. Niet alle parken en tuinen werden er in dezelfde mate door beïnvloed. Sommige, zoals het Ter Kamerenbos, het park van Vorst en dat van Woluwe, ontkwamen er helemaal aan. Andere, zoals de Kruidtuin en het Josafatpark, werden bijna openluchtmusea voor beelden.

Dikwijls getuigden deze ingrepen van een opmerkelijke zin voor vormelijke continuïteit met het bestaande. Constantin Meuniers Paard aan de drinkplaats (1899), dat in 1901 in het midden van de Ambiorixsquare werd geplaatst, past zo perfect bij zijn omgeving, dat het is alsof het al deel uitmaakte van het oorspronkelijke project. Émile Namurs Cicade in het lagere deel van de Maria-Louizasquare, geplaatst in 1906, benadrukt op een elegante manier de band tussen het plantsoen en de omliggende straten. Charles Van der Stappens groep De dood van Ompdrailles, in 1894 geplaatst naast de rotonde van de Louizalaan, vormt de verbinding tussen de laan en de Koningstuin, die tot aan de vijvers van Elsene reikt. De groepen die omstreeks 1900 in het tweede deel van de Louizalaan, naar het Ter Kamerenbos toe, werden geïnstalleerd – Weggelopen negerslaven verrast door honden van Louis Samain, De strijdsmannen van Thomas Vinçotte en Ruitergevecht van Jacques de Lalaing – lijken de realisatie te zijn van een wens die Leopold II veertig jaar eerder had uitgedrukt, namelijk dat de laan een uitgebreid overzicht van de Belgische beeldhouwkunst zou bieden.

Het meest ambitieuze project was dat van de Kruidtuin, die in 1870 door de staat was aangekocht. In 1894 kregen Charles Van Der Stappen en Constantin Meunier de opdracht om toezicht te houden op het maken van een vijftigtal bronzen beelden of groepen. De twee beeldhouwers bedachten een zeldzaam symbolistisch programma over flora en fauna. Dat bevatte met name een reeks van zestien allegorieën waarin een plant aan een begrip werd gekoppeld. Negen daarvan staan nog ter plaatse: Laurier, Palm, Klimop, Olijfbom, Goudsbloem, Lelie, Distel, Buxus en Kamperfoelie.

IV.
HET GROOTSE PLAN VAN HET JUBELPARK
1880-1904

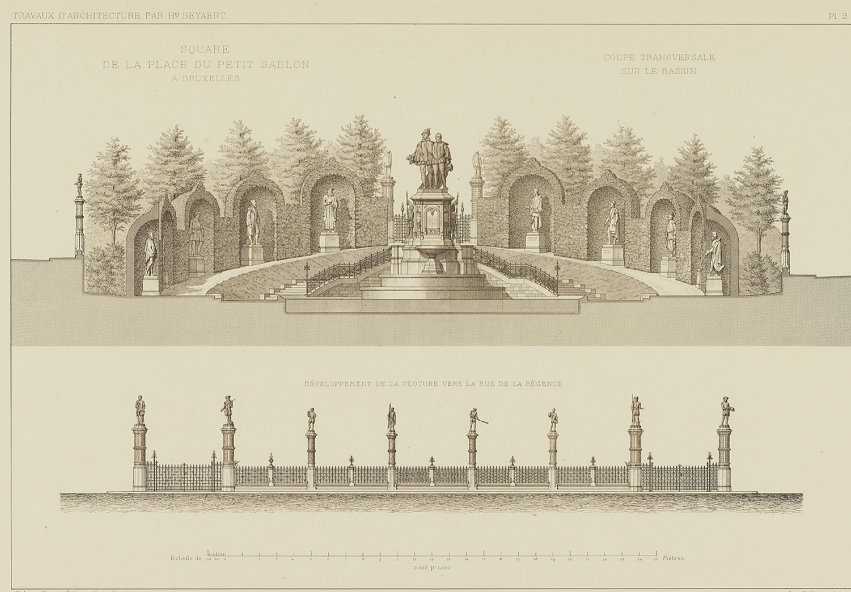
Hoewel landschapsparken en -squares met een onregelmatig grondplan in de tijd van Leopold II het leeuwendeel van de realisaties uitmaakten, werd de regelmatige structuur van tuinen 'à la française' gezien als de geschiktste formule voor bepaalde programma's, zeker als het park deel uitmaakte van een klassiek monumentaal geheel. Dat twee tegengestelde stijlen rustig naast elkaar konden bestaan, maakt duidelijk dat het eclecticisme diep verankerd was in het 19de-eeuwse denken: de moderne wereld werd opgebouwd door oordeelkundig gebruik te maken van de hele erfenis van de westerse cultuur.

Het belangrijkste Brusselse voorbeeld is het enorme complex van het Jubelpark, opgericht in de jaren 1879-1904 onder de leiding van architect Gédéon Bordiau. De keuze voor een geometrische vormgeving is beslist mede ingegeven door het heel bijzondere programma: in tegenstelling tot andere grote parken in het Brusselse uit die tijd werd het Jubelpark vanaf het begin opgevat als een schrijn voor een gigantisch architecturaal ensemble.

In het definitieve ontwerp maakt Bordiau meesterlijk gebruik van wat hij 'de regels van de klassieke stijl van de Franse tuin' noemde. Het geheel is volledig symmetrisch opgevat. De site wordt in het midden doorkruist door een volkomen vrije laan die de Wetstraat verbindt met de pas aangelegde Tervurenlaan en onder een monumentale triomfboog loopt die functioneert als een symbolische stadspoort.

Aan de kant van de Wetstraat is het park opgebouwd rond zeven grote lengteassen die elk overeenkomen met structurerende onderdelen van het gebouwencomplex. In het midden beantwoordt een halfrond met bomen aan het halfrond met zuilen aan weerszijden van de triomfboog. De gevels van de twee metalen hallen die Bordiau links en rechts daarvan plaatst (alleen de noordelijke bleef behouden), komen overeen met twee symmetrische assen die elk uitlopen op een stenen exedra waarvan de halfcirkelvorm inspeelt op de grote halfcirkelvormige glaspartij in de naar de stad gerichte gevels. Daarna volgen twee lange enfilades, gericht op de hoofdingangen van de musea; aan elke zijde moest het langwerpige, met bomen afgezoomde groene tapijt eindigen op een klein gebouw, maar alleen het noordelijke (het Paviljoen van de Menselijke Driften) werd gerealiseerd. Aan de uiteinden van het complex beheersen twee hoge rotondes (waarvan alleen de zuidelijke duurzaam werd gebouwd) nogmaals twee enfilades. Die bestaan uit coherente variaties op de cirkelvorm van de rotonde. Aan de kant van de Tervurenlaan ligt een driehoekige tuin met in het midden een groot bekken waarvan de cirkelvorm wordt herhaald in een ringvormig grasperk, en verder een dreef met bomen en twee hellende vlakken die naar de triomfboog leiden.

Ondanks de vele wijzigingen in de loop van de 20ste eeuw blijft de opmerkelijke samenhang tussen de gebouwen en het park grotendeels leesbaar en is het geheel op dit moment een van de belangrijkste voorbeelden van dit soort coherentie in België en Europa.

[IV.1] ECLECTISCHE OMWEGEN. DE KLEINE ZAVELSQUARE.
In de tweede helft van de 19de eeuw werd de architectuur gedomineerd door historicisme en eclecticisme. Daarbij kwamen, vaak na grondig onderzoek van de bronnen, door elkaar alle stijlen uit het verleden aan bod die de nog jonge kunstgeschiedenis probeerde te identificeren en te classificeren. Hoewel deze stroming in de landschapsarchitectuur minder opgeld deed, bracht ze zowel in België als in het buitenland enkele kwalitatief hoogwaardige werken voort.

De bekendste bewaard gebleven Brusselse realisatie is de Kleine Zavelsquare, naar een ontwerp van architect Henri Beyaert, in samenwerking met stedelijk groeninspecteur Louis Fuchs, uit de jaren 1878-1891. Na enkele voorstellen in verschillende stijlen viel de keuze op een ontwerp dat focuste op de renaissancecultuur uit de Spaanse Nederlanden en een 'heerlijke herinnering aan de 19de eeuw' zou zijn.

Geheel in de lijn van de statuomanie van eind 19de eeuw in de openbare ruimte, met name in de landschapsarchitectuur, nemen beelden hier een grote plaats in. In het midden van het plantsoen staat de monumentale bronzen groep van Egmont en Hoorn, de graven die in 1568 op de Brusselse Grote Markt werden onthoofd. Daarachter staan in een halve cirkel tien grote marmeren beelden van vooraanstaande persoonlijkheden uit de 16de-eeuwse cultuur in onze streken. Doordat tuinbouw in de 19de eeuw belangrijk werd, is er ook een bij het grote publiek weinig bekende arts en botanist bij: Rembert Dodoens (1517-1585), auteur van onder meer het beroemde Cruijdeboek uit 1554, vertaald in het Frans (1557), het Engels (1578) en het Latijn (1583).

De bijzonder originele omheining van de square doet denken aan degene die begin 16de eeuw rond het Baliënplein voor het hertogelijke paleis op de Koudenberg werd geplaatst: op achtenveertig onderling verschillende zuilen in gemengde stijl (gotiek en renaissance) staat telkens een bronzen beeldje dat een van de oude Brusselse ambachten uitbeeldt. Het virtueuze spel van spiralen, fleurons en ranken in de opmerkelijke smeedijzeren hekken tussen de zuilen is een bewuste verwijzing naar de plantenwereld.

De tuinaanleg, mede door Fuchs bedacht, is geïnspireerd door 16de-eeuwse tuinen in de Nederlanden. Het belang van architecturaal geïnspireerde structuren in renaissancestuinen is terug te vinden in de grote groene nissen met witmarmeren beelden. Bij de nissen staan vormplanten in taxus, hult en buxus. Over de ronde en rechthoekige, met buxus omzoomde bloemperken werd heftig gediscussieerd. In de 19de-eeuwse tuinbouw leek het gebruik van bloemen wel vanzelfsprekend, maar volgens de aanhangers van archeologische juistheid had men moeten kiezen voor een spel van kleurige steentjes, voor 'mozaïeken zoals ze die maakten in de 16de eeuw en zoals ze in Italië en Nederland nog overal te zien zijn'.

V.
LE NOUVEAU JARDIN PITTORESQUE
1913-1940

Le Nouveau Jardin Pittoresque,
1931. Omslag
© Coll. CIVA, Brussels

In 1913 werd in Brussel Le Nouveau Jardin Pittoresque opgericht. De vereniging, met als sleutelfiguur Jules Buyssens en als leden landschapsarchitecten, plantkundigen, natuuronderzoekers, rocaillieurs, tuinbouwers, boomkwekers, tuineigenaars en zo meer, wilde de Belgische landschapsarchitectuur vernieuwen en reageren tegen 'de banaliteit' van veel eigentijdse realisaties.

De beweging verwierp zowel de 19de-eeuwse landschapstuin als de recente heropleving van regelmatige tuinen, die de kunstmatigheid en een gebrek aan botanische verscheidenheid verweet. Ze ging radicaal de andere kant op en was voorstander van tuinen die direct aansluiten bij de wilde natuur. In de Engelse 'wild garden' vond ze inspiratie voor vormen van landschapsaanleg die in België nog vrij onbekend waren: rots- of alpentuinen, watertuinen, moerastuinen, muurtuinen, perken met winterharde grassen, varenvelden, bloeiende weiden en boomgroepen enzovoort. De enorme verscheidenheid aan planten – en met name aan bloemen – stond centraal. Alle soorten planten kwamen aan bod, zonder het minste vooroordeel: rotsplanten, wilde inheemse bloemen, winterharde planten, genaturaliseerde exoten, beloftevolle nieuwe bloem- en plantensoorten... Toch bleef het esthetische aspect van wezenlijk belang: 'tegelijk zal de vereniging er zorg voor dragen [...] dat de kunst bij de aanleg van pittoreske scènes voorop blijft staan'.

Een van de eerste belangrijke realisaties die met de beweging in verband kunnen worden gebracht, is het rotslandschap in het Josafatpark, met kunstrotsen die in 1913-1914 werden vervaardigd door een lid van de beweging, rocaillieur F. Dumilieu. In het interbellum kon Jules Buysens de ideeën van de beweging in werkelijkheid omzetten bij de vernieuwing (1928-1948) van het Astridpark in Anderlecht, waarvan hij de oorspronkelijke aanleg uit 1911 overnam, en bij de aanleg van het Ossegempark in Laken, dat hij ontwierp met het oog op de wereldtentoonstelling van 1935 en waar hij zijn passie voor bloemen kon botvieren. In 1920-1922 ontwierp Louis Van der Swaelmen in dezelfde geest het Marie-Josépark in Molenbeek.

Na de Tweede Wereldoorlog nam Buysens' voormalige medewerker en leerling Paul Dewit het thema van de rotstuin op in hoogwaardige realisaties zoals de landschapsaanleg van de CERIA-campus (1948) en van de tuinbouwschool (nu Institut Redouté-Peiffer, 1958) in Anderlecht.

Vanaf haar oprichting pleitte Le Nouveau Jardin Pittoresque voor de reconstructie van echte stukken landschap, met alle elementen en plantenassociaties van een natuurlijke omgeving. Dat werd op exemplarische wijze toegepast in de experimentele ethologische tuin van de Université libre de Bruxelles die Jules Buysens en de botanist Jean Massart (1865-1925) vanaf 1922 samen aanlegden in Oudergem, aan de rand van het Zoniënwoud.

VI. HET AVONTUUR VAN DE TUINWIJKEN 1920-1940

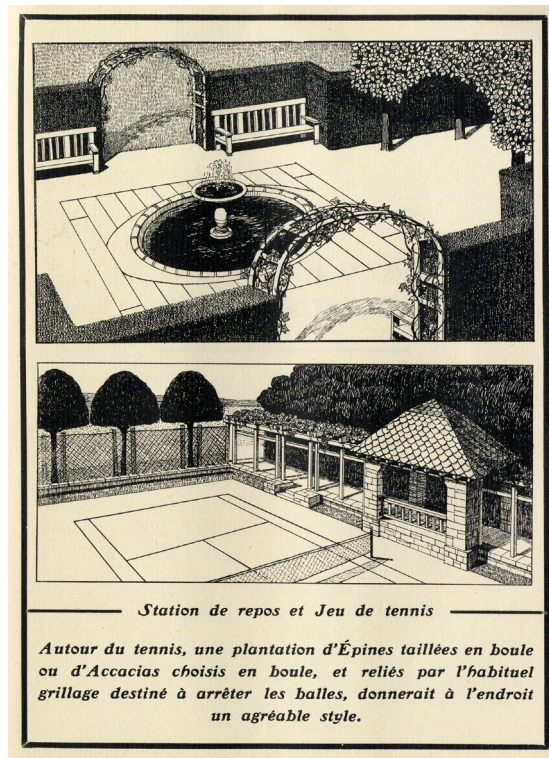
Tuinwijken behoren tot de interessantste landschapscreaties uit het interbellum in het Brusselse. Na de Eerste Wereldoorlog kon de politieke wereld niet meer om een onderwerp heen dat hij lang had vermeden: het bouwen van sociale woningen. Men was het er al gauw over eens dat tuinwijken naar het voorbeeld van recente Engelse realisaties de beste oplossing waren voor de woningnood van arbeiders met een bescheiden inkomen. In 1919 werd door de regering van nationale eenheid, met daarin voor het eerst ook de Belgische Werkliedenpartij, de Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken opgericht. Die moest door het verlenen van langetermijnleningen (66 jaar) aan een lage rente (2,75 %) coöperatieve of gemeentelijke maatschappijen voor sociale woningbouw op de rails helpen. In enkele jaren tijd werden in de randgemeenten van Brussel zo'n twintig grote en kleine tuinwijken gebouwd.

Het verkeer was er strikt hiërarchisch geordend. Er werden zo weinig mogelijk wegen voor doorgaand verkeer aangelegd. De andere straten waren uitsluitend bedoeld voor lokaal gebruik; vaak was het stratenplan zo complex dat het voor niet-bewoners ontradend werkte. Daarnaast was er nog een derde netwerk van wegen en paden, alleen voor voetgangers. In principe had elke woning een tuin die via dit netwerk toegankelijk was. De voortuinen waren zo aangelegd dat ze op de een of andere manier de eenheid van de wijk benadrukten; nu eens werd gebruikgemaakt van traditionele afsluitingen zoals hagen en hekken, dan weer moesten die plaats ruimen voor een doorlopende strook groen die inspeelde op de bomenrijen langs de weg. De voetgangerssteegjes leidden over het algemeen naar collectieve groene ruimtes die plaats boden voor spel en sport, voor een praatje, voor wat rust, en zelfs voor fruitbomen.

De woningen bleven klein en krap, maar in vergelijking met de bestaande bescheiden stadswoningen was er een overdaad aan licht en lucht, aan natuur en ontspanningsmogelijkheden buitenshuis. Het was hier goed leven! In de meeste gevallen leidde het sterke engagement en de vriendschappelijke samenwerking tussen de ontwerpers – stedenbouwkundigen, architecten en landschapsarchitecten – tot complexen met een opmerkelijke vormkwaliteit. De woningmaatschappijen waren zich bewust van deze esthetische réussite en verschillende onder hen stelden gedetailleerde beheersreglementen op om de coherentie veilig te stellen.

Door de vrees voor een 'rode gordel' rond de hoofdstad en het onderbreken van de herstelbetalingen voor oorlogsschade door Duitsland (waarop voor de bouw van de nieuwe wijken werd gerekend) werd het oorspronkelijke programma na 1925 opgegeven. In 1930 stelde het derde Internationale Congres van Moderne Architectuur (CIAM) – dat plaatsvond in Brussel – dat hoge woonblokken het enige valabele antwoord op de nood aan sociale woningen waren. Einde van het avontuur van de tuinwijken.

VII.
IN HET TEKEN VAN DE ART DECO
1925-1940

André Vera, Rustplek en tennisples, *Le Nouveau Jardin*, Parijs, 1912
© Coll. CIVA, Brussels

Begin jaren 1920 ontstond in Frankrijk een tuintype met een esthetiek die verwant was met die van de art deco, die toen opgeld maakte in de architectuur, de meubelkunst en de sierkunsten. De theoretische fundamente van dit type stonden deels al te lezen in een publicatie van voor de Grote Oorlog, *Le Nouveau Jardin* (Parijs, 1912) van André Vera (1881-1971).

Vera, die dicht bij de avant-gardes stond, vond dat de moderne tuinkunst, net zoals de schilderkunst en de beeldhouwkunst, radicaal moest breken met het nabootsen van de natuur, een van de grondslagen van de oude onregelmatige Engelse tuin en zijn afgeleiden. Hij was een voorstander van 'uitgesproken geometrische vormen die duidelijk maken dat het om scheppingen van de menselijke geest gaat'. Vandaar dat hij veel belang hechtte aan het in vorm snoeien van planten. Hij benadrukte ook het belang van homogene en sterk contrasterende kleurmassa's, zoals die op dat moment ook te vinden waren in de mode. De Exposition internationale des arts décoratifs et industriels modernes van 1925 in Parijs vormde het eerste internationale forum voor deze nieuwe esthetiek in de architectuur, de sierkunsten en de landschapskunst.

In België werd deze stroming in de landschapsarchitectuur aanvankelijk lauw onthaald. De vereniging *Le Nouveau jardin pittoresque* had al bij haar oprichting in 1913 (op initiatief van Jules Buyskens) laten weten dat ze een tegenstander was van regelmatig aangelegde tuinen en bleef dit in het interbellum herhalen.

Langzaam veranderde de situatie. Louis van der Swaelmen landschapsaanleg in de tuinen Le Logis en Floréal (1922-1929) mag dan al geen art deco zijn, met zijn verfijnde zin voor geometrie, het structurerende aspect van het snoeiwerk en het spel met kleurcontrasten en plantentexturen stond hij toch dicht bij de nieuwe stroming. In de jaren 1930 ontstond een reeks hoogkwalitatieve werken die wel expliciet naar de art deco verwezen: een deel van de tuinen op de wereldtentoonstelling van 1935 op de Heizel in Brussel, ontworpen onder de leiding van Jules Buyskens, met name de Eeuwfeestlaan en de helaas verdwenen Rozentuin; de Armand Steurssquare in Sint-Joost-ten-Node, ontworpen door Eugène Dhucque, architect en groot bewonderaar van de Franse kunst, en landschapsarchitect Jules Janlet (1931-1932); de 21 juli-square in Laken (1937-1945), heringericht door de jonge René Pechère en architect Paul Bonduelle om plaats te bieden aan een gedenkteken voor koningin Astrid in een klassiek aandoende stijl. De later, in 1941, ontworpen maar pas in 1949 in gebruik genomen trap met belvédère in het Dudenpark, ligt in dezelfde lijn.

Tijdens het interbellum en tot het eind van de jaren 1940 werden planten ook in bescheidener projecten – te veel om op te noemen – op coherente wijze gecombineerd met architecturale elementen en beelden.

VIII.
OP WEG NAAR DE MODERNITEIT
1945-1973

René Pechère, voorontwerp
voor de tuinen van het
Rijksadministratief centrum
in Brussel, rond 1956
© Coll. CIVA, Brussels

Een synthetisch overzicht bieden van de vele aspecten van de landschapsarchitectuur in de drie decennia na de Tweede Wereldoorlog is haast onbegonnen werk. De enthousiaste toepassing van de modernistische principes van het Charter van Athene (1942) leidde tot een grondige transformatie van de structuur van de stad. Enerzijds kwamen er nieuwe, bijzonder boeiende types parken en tuinen, anderzijds betekende dit de verloedering van veel vroegere realisaties, van een groot deel van het opmerkelijke netwerk van met bomen omzoomde lanen uit de 19de eeuw en van een aantal historische parken (de Kruidtuin, het Jubelpark, het Elisabethpark, het Ter Kamerenbos ...).

De traditionele stad met gesloten huizenblokken en binnentuinen moest plaats ruimen voor vrijstaande hoogbouw te midden van groen. Omdat de modernisten in hun geschriften heel vaag bleven over het groen rond appartementsgebouwen, kon dit allerlei vormen aannemen. Het lag helemaal in de lijn van het vroegere landschapspark (het Vijverspark in Anderlecht), sloot aan bij de esthetiek van het gebouw (het Rijksadministratief Centrum in Brussel) of was geïnspireerd door eigentijdse picturale experimenten. Ook noopte de hoogbouw de landschapsarchitecten tot het maken van tekeningen vanuit twee verschillende oogpunten: ten behoeve van de bewoners van de hogere verdiepingen werd aan het gebruikelijke horizontale gezicht een vogelvluchtgezicht toegevoegd.

De vooruitgang in de betontechnologie, de behoefte om de aankoopprijs van het terrein eruit te halen en de exponentieel groeiende vraag naar parkings hadden tot gevolg dat men kort ging experimenteren met een nieuw tuintype: de daktuin. René Pechère ontwierp daktuinen voor twee iconische sites in hartje Brussel: de Kunstberg en het Rijksadministratief Centrum.

Daarnaast was er een opmerkelijke ontwikkeling in de bedrijfswereld. Zetels van ondernemingen lagen voortaan aan expreswegen en waren een combinatie van originele architectuur en kwaliteitsvolle groenaanleg in contact met de openbare ruimte, zodat ze medebepalend werden voor het stadslandschap. Zo ontstond zowel aan de Terhulpensesteenweg als aan de Vorstlaan een hele rij opmerkelijke voorbeelden van dit type ondernemingszetel (Glaverbel, CBR, Royale Belge).

Tegelijkertijd verscheen een nieuwe vorm van culturele stedenbouw, deels onder invloed van de Franse architect Gaston Bardet, die vanaf 1947 verbonden was aan het Institut supérieur d'urbanisme appliqué in Brussel. Op basis van een zorgvuldige studie van de materiële en sociale context werd een globale visie op de stad uitgewerkt, maar de ingrepen bleven liefst kleinschalig. Het centrale begrip was 'buurteenheid', de ingrediënten waren buurtparken, een nieuw type tuinwijken, de transformatie van de binnenkant van huizenblokken, verbindingen tussen bestaande landschapsruimten enzovoort. Vaak waren deze eenheden ruim voorzien van ontspanningsmogelijkheden: zandbak, plonsbad, speelplein, sportterrein, jeu de boules, bejaardenpaviljoen enzovoort. Deze voorzieningen waren soms opdringerig, maar in andere gevallen, bijvoorbeeld in het Joseph Lemairepark in Anderlecht, ging het om originele, hoogwaardige creaties.

[VIII.1] IN HET ZOG VAN DE ATOOMSTIJL

Op de wereldtentoonstelling van 1958 in Brussel konden miljoenen bezoekers kennismaken met het uitgebreide repertoire aan moderne vormen, voorzieningen en ideeën – lijnen, volumes, kleuren, combinaties, materialen, verlichtingen – dat talrijke Brusselse en Belgische ontwerpers van allerlei slag in hun creaties zouden verwerken. De landschapsarchitectuur ontkwam niet aan deze stroming. Ze vond er zelfs gemakkelijk haar plaats in, want in zekere zin bestond deze vormwereld al bij vooraanstaande Noord-Amerikaanse landschapsarchitecten zoals Thomas Church en Garrett Eckbo.

In het dichte netwerk van paviljoenen op de Heizel, waar Expo 58 plaatsvond, kwam de hedendaagse tuin slechts in beperkte mate aan bod. De opvallendste creaties waren twee realisaties van Jules Janlet en René Pechère, de tuinarchitecten van de expo: de Moderne Tuin en de Congolese Tuin. De kleine exotische binnentuin in het paviljoen van Brazilië bood slechts een pover idee van de uitzonderlijke originaliteit van zijn ontwerper, Roberto Burle-Marx.

De invloed van Expo 58 uitte zich vooral in middelgrote landschapsprojecten: parken, squares, wijktuinen, ruimtes voor kinderen, minigolfterreinen enzovoort. Soepele 'amoebevormen' die de cellulaire wereld oproepen, een bijna obsessief gebruik van driehoeken en schuine lijnen dat doet denken aan de vrije opstelling van appartementsgebouwen, onregelmatige polygonen met afgeronde hoeken, elkaar snijdende cirkels, paddenstoellampen, muurtjes in natuursteen en hemelsblauwe waterpartijen, het waren allemaal tekens van de moderniteit die voor het brede publiek gemakkelijk te herkennen waren.

De decennia na de oorlog hadden ook een eigen plantenpalet. In het kader van het algemene enthousiasme voor architectuur en design uit Scandinavië kregen berken plots meer aandacht dan voorheen. Dat op nooit eerder geziene schaal decoratieve coniferen (araucaria's uit Chili, blauwe ceders uit de Atlas, sequoia's, zwarte dennen, Himalayadennen...) werden aangeplant, is waarschijnlijk deels te verklaren door het feit dat men voor de groepstuinen van wooneenheden een relatief seizoenongevoelige landschapsstructuur wilde. De verzadigde tinten van perken met tulpen, afrikaantjes, geraniums en forsythia's lagen helemaal in de lijn van de voorliefde voor kleurigheid die deze periode kenmerkt.

IX. LANDSCHAPSARCHITECTUUR EN ECOLOGIE 1974-1989

In de jaren 1970 was er een belangrijke ommekeer in het denken over de stad en haar verhouding tot het milieu. Aan het eind van de zogeheten Trente Glorieuses riep het idee van continue economische groei, gebaseerd op de onbeperkte exploitatie van natuurlijke rijkdommen, steeds meer vragen op. In 1973 zette de eerste petroleumcrisis de absolute prioriteit van het autoverkeer op de helling.

Het idee van een stedelijk ecosysteem begon vorm aan te nemen. Onder die term verstaat men de complexe, wisselvallige interactie tussen het milieu en de vele gevolgen van de dichte bevolking in stedelijke omgevingen. In Brussel werd het idee vooral gedragen door een botanicus en scheikundige met internationale uitstraling, Paul Duvigneaud (1913-1991). In 1974 publiceerde deze hoogleraar en onderzoeker aan de Université libre de Bruxelles La Synthèse écologique. In deze samenvatting van recent onderzoek naar ecosystemen ligt de nadruk op het tot dan toe nog weinig bestudeerde 'ecosysteem Urbs' zoals hij het stedelijke ecosysteem noemde.

In hetzelfde jaar organiseerde hij 'L'Ecosystème urbain. Application à l'Agglomération bruxelloise', een internationaal colloquium dat onder het voorzitterschap van de schepen voor milieu van de twee jaar eerder opgerichte Brusselse Agglomeratie streefde naar 'een actieve samenwerking tussen wetenschappelijke en politieke middelen'. De publicatie, drie jaar later, door Duvigneauds team van de 'Carte écologique de l'occupation du sol et des degrés de verdurisation de l'Agglomération', geldt als een première voor Europa.

In deze context was er een vernieuwde belangstelling voor halfnatuurlijke stadssites: er werden inventarissen en studies gemaakt en mechanismen uitgewerkt om ze te beschermen en tot hun recht te doen komen. Ontwerpen voor nieuwe openbare parken hielden meer dan eens het midden tussen een landschapsarchitecturale ingreep en het opwaarderen van een bestaande of gereconstrueerde halfnatuurlijke site. Het Koning Boudewijnpark in Jette is daarvan een goed voorbeeld. De werkzaamheden begonnen in 1977 en van oost naar west werden achtereenvolgens (in 1981, 1983 en 1991) drie delen in gebruik genomen. De gemeente wilde hiermee een aantal bestaande bossen en beboste gebieden (het Laarbeekbos, het Poelbos, het Dielegembos en de Heilig-Harttuin) verbinden tot een geheel van meer dan honderd hectare. Oude elementen die het bewaren waard werden geacht (het Normandisch chalet en het domein van het Heilig Hart), werden gecombineerd met nieuwe infrastructuur (wegen, speel- en sportterreinen, observatiepontons...) en bestaande of gereconstrueerde halfnatuurlijke ruimtes. Het is kenmerkend dat in het reglement van de wedstrijd die in 1989 voor de derde fase werd uitgeschreven, gevraagd werd 'een voor het publiek toegankelijke groene ruimte op te waarderen zonder er een stadspark van te maken.'

Een soortgelijke aanpak vind je later bijvoorbeeld ook in het Reigersbosspark in Watermaal-Bosvoorde (1992-1997). Geleidelijk aan ging men bij het ontwerpen en beheren van groene gebieden ook rekening houden met biodiversiteit, een begrip dat in 1985 voor het eerst werd gebruikt, en met het uiterst complexe en ambigue begrip 'inheems'.

X.
DE KIEREN VAN DE STAD OPNIEUW VEROVEREN

Park Ninoofsepoort
© Leefmilieu Brussel / Mobiel
Brussel / Beliris / Arcadis /
Suède 36

De oprichting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in 1989 betekende het begin van een proces van stadsvernieuwing dat nog steeds aan de gang is. Stap voor stap kwam er voor overheidsopdrachten een regelgevend kader tot stand. Daarbinnen moesten de landschapsarchitecten in de eerste plaats inspelen op de toenemende maatschappelijke noden. Nieuwe parken ontstonden in het beperkte gebied met een steeds grotere bevolkingsdichtheid dat Brussel is, in de loop van de laatste dertig jaar steevast daar waar je het niet zou verwachten, vooral in de kieren van de stad, en wel op drie elkaar aanvullende manieren.

In pocketparken werd geëxperimenteerd met nieuwe vormen van participeren en ruimtedelen. Het doel was om de kwaliteit van de openbare ruimte in de wijken door snelle, lokale actie te verbeteren. Deze vorm van stadsvernieuwing wordt 'stadsacupunctuur' genoemd en werd in 1980 met succes toegepast in Barcelona. Het Bonneviepark in Molenbeek (1996) is het eerste voorbeeld van een park met een sociale doelstelling dat Leefmilieu Brussel uitwerkte. Het Koningin-Groenpark in Schaarbeek (2007), waarvoor landschapsarchitect Erik Dhont handig heeft gebruikgemaakt van een braakliggend stuk grond tussen huizenblokken, is het resultaat van zijn samenwerking met verschillende actoren uit de onmiddellijke omgeving, een werkwijze die representatief is voor de aanpak van de wijkcontracten waarmee in 1994 werd gestart.

Omstreeks 2000 werd de blik verruimd: Brussel begon aan de herovering van de grotere openingen in het stadsweefsel en de vervoersassen. De lanen van de Kleine Ring, de spoorlijnen, de vergeten loop van de gekanaliseerde Zenne en sinds kort het Kanaal werden gebruikt als ruimtes voor de aanleg van lineaire landschappen. Het Hallepoortpark, in 2003 overgenomen door Leefmilieu Brussel, is de vrucht van jarenlange discussies tussen wijkcomités en het Bestuur der Wegen bij het ministerie van Openbare Werken. Nu, vijftien jaar later, doet het park aan de Ninoofsepoort, in recordtempo uitgewerkt door Suède 36/Base, ons nadenken over de toekomst van het raakpunt van de Kleine Ring en het kanaal.

Naar het voorbeeld van Berlijn, een stad die een voorloper was in het hergebruik van braakliggende gronden, buigt ook Brussel zich sinds een tiental jaren over zijn industrieel braakland. Voor Tour en Taxis (2014) stelde landschapsarchitect Michel Desvigne 'een keten van parken' voor 'rond een visuele corridor, een dal dat een zijrivier van de Zenne zou kunnen zijn'. Met zijn opzet sluit hij aan bij de grote traditionele gehelen van parken in Europa en de Verenigde Staten. Dat deze keten van parken werd uitgewerkt door verschillende teams van landschapsarchitecten, komt helemaal overeen met de manier van werken in Brussel, waar over afzonderlijke elementen gediscussieerd en onderhandeld wordt tot ze kunnen worden samengevoegd tot een coherent geheel – een werkwijze die ook bij de wijkcontracten wordt toegepast.

Om te kunnen inspelen op de sociale noden en op de evolutie van de mobiliteit is het creëren van landschappen in Brussel een proces geworden dat steeds nieuwe gedaanten aanneemt, van pocketparken tot parken die voortdurend veranderen. Tegelijk blijkt uit prospectieve onderzoeken zoals de Brussels Urban Landscape Biennial (BULB 2018) en Metropolitan landscapes (2016) dat we zonder uitstel creatieve antwoorden moeten bieden op nieuwe uitdagingen, waarvan de klimaatverandering niet de minste is.

XI. BEGRAAFPLAATSEN

De begraafplaatsen in Brussel en omgeving hebben een complexe geschiedenis. In 1784 verbood Jozef II uit hygiënische overwegingen per edict het gebruik van begraafplaatsen in de kom van steden en dorpen. In Brussel werden ze onmiddellijk vervangen door nieuwe rustplaatsen buiten de stadswallen. Deze radicale ommekeer werd toegepast in verschillende Europese landen en viel samen met de opkomst van parkbegravingen, een concept waarin planten, grasperken, bomen, struiken en bloemen het onmisbare complement van grafmonumenten vormen. Het bekendste en internationaal richtinggevend voorbeeld hiervan is de begraafplaats Père-Lachaise in Parijs (1804), die is opgevat als een immens Engels park.

In de gemeenten rond Brussel bleven de parochiekerkhoven nog vele jaren in gebruik, soms tot het eind van de 19de eeuw. Om zich te conformeren aan de andere Europese hoofdsteden opende de stad Brussel in 1877 in Evere een begraafplaats van dertig hectare 'die er moest uitzien als een groot park'. Het ontwerp van Louis Fuchs was geïnspireerd door de structuur van Père-Lachaise: de site wordt doorsneden door een grote laan waarop een spel van bochtige dreven aansluit dat een reeks rotondes bevat en doet denken aan de aanleg van contemporaine landschapsparken. De planten zijn zorgvuldig gekozen: langs de toegangslaan, de voornaamste dreven en de rotondes staat elke keer een speciale boomsoort – vette olm, grootbladige linde, esdoorn, wilde lijsterbes, treuracacia, zilverbladige linde of bontbladige iep – en de bosschages ertussen zijn een mix van trompetbomen, allerlei soorten essen, wilgen, treuressen, esdoorns, acacia's, coniferen enzovoort.

Het voorbeeld vond navolging in andere gemeenten (in Elsene nog in hetzelfde jaar), zij het met de nodige aanpassingen. Soms verhulde de weelderige plantengroei het gebrek aan een doordacht net van wegen en paden.

Enkele boomsoorten zijn traditioneel typisch voor begraafplaatsen: de cipres, die in de oudheid al een symbool van rouw was en in West-Europa vaak vervangen werd door de Italiaanse populier, die hetzelfde postuur heeft; de taxus of venijnboom die wegens zijn giftige kracht met de dood in verband werd gebracht; en de treurwilg, die sinds de 17de eeuw wordt geassocieerd met droefheid en graven.

Op begraafplaatsen hebben planten een sterke emotionele en symbolische dimensie, meer dan in andere landschapscreeën. Een eeuw lang werd de romantische landschapsesthetiek gezien als de ideale uitdrukking van melancholie en troost door contact met de natuur. Na de Tweede Wereldoorlog waren het een geometrische plattegrond, strikt gereguleerde grafvormen en kilometers perfect gesnoeide, lijnrechte hagen die op de begraafplaats Vogelenzang in Anderlecht (1954) voor een gevoel van rust en kalmte moesten zorgen. In de loop van de laatste decennia lieten sommige beheerders de planten bewust tussen de stenen kruipen, de graven overwoekeren en daarbij opschriften en beelden deels aan het gezicht onttrekken, om zo te herinneren aan de kleinheid van de mens tegenover de kracht van de natuur en de macht van de tijd.

[VIDEO] GROENE RUIMTEN IN DE STAD 1970-1990

De fragmenten van tv-uitzendingen die hier worden getoond, komen uit de jaren 1970-1990, een periode waarin heftig, strijdvaardig en vanuit vele invalshoeken werd gediscussieerd over de rol van groene ruimten in de stad. Door de verreikende stedenbouwkundige ingrepen waren velen terecht ongerust over de plaats van openbare parken en tuinen in het stadsweefsel. In het kielzog van de anarchistische ideeën van mei 68 werden vragen gesteld bij het traditionele gebruik van parken. Landschapsarchitecten dachten na over hun rol in de transformatie van de stad. De bevolking werd veel diverser en voor al die mensen met verschillende culturele achtergronden was het niet altijd gemakkelijk samenleven. Tegelijk zijn in deze reportages nog een laatste keer elementen te zien die hun wortels in het interbellum hebben, zoals de maatschappelijke solidariteit die na de Eerste Wereldoorlog had geleid tot het ontstaan van tuinvijken.

CIVA

Voorzitter

Yves Goldstein

Directeur

Pieter Van Damme

Een tentoonstelling van CIVA, gerealiseerd door het Departement Tuin, Landschap en Stedelijk Ecosysteem, onder leiding van Ursula Wieser Benedetti

Commissarissen

Eric Hennaut, Ursula Wieser Benedetti

Voor het luik Gewest en hedendaagse creaties in samenwerking met Thierry Kandjee, Leerstoel Landschapsarchitectuur van de Faculteit Architectuur La Cambre Horta, aan de Université libre de Bruxelles

scenografie en grafisch ontwerp

Salutpublic

Wetenschappelijk comité

CLAIRE BILLEN

Historica en professor aan de Université libre de Bruxelles, lid van het Onderzoekscentrum SOCIAMM

MICHEL DE BEULE

Architect en stedenbouwkundige, onderzoeker bij verschillende milieuverenigingen en vervolgens bij de administratie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (Directie Studies en Planning)

MARIE-FRANÇOISE DEGEMBE
Historicus, masterdiploma « Jardins historiques, patrimoine et paysage » (École de Versailles), Directrice van de Museumdienst en het Cultureel erfgoed van de Provincie Namen

DENIS DIAGRE-VANDERPELEN
Dokter in geschiedenis, assistent bij de Plantentuin van Meise, Fédération Wallonie-Bruxelles, wetenschappelijk medewerker aan de Université libre de Bruxelles

CATHERINE FRANCESCHI-ZAHARIA

Geografe en docente aan de École Nationale Supérieure d'Architecture van Paris-La Villette, Hesam Université. Lid van het onderzoekslaboratorium « Architecture, Milieu, Paysage »

ERIC HENNAUT

Kunsthistoricus, docent aan de Université libre de Bruxelles. Wetenschappelijk medewerker Departement Tuin, Landschap en Stedelijk Ecosysteem.

THIERRY KANDJEE,
Landschapsarchitect, praktiserend docent en onderzoeker, Leerstoel Landschapsarchitectuur van de Faculteit Architectuur La Cambre Horta, aan de Université libre de Bruxelles

SERGE KEMPENEERS

Dokter in de Wetenschappen, afdelingshoofd Afdeling Groene Ruimten bij Leefmilieu Brussel

LUISA LIMIDO

Architecte en journaliste, dokter in de geografie aan de École nationale supérieure de paysage van Versailles (ENSP)

CHIARA SANTINI

Dokter in de geschiedenis en docente geschiedenis van de tuinen aan de École nationale supérieure de paysage van Versailles (ENSP)

SYLVIE VAN DAMME

Professor aan de Hogeschool Gent – Koninklijke Academie voor Schone Kunsten, Landschaps- en Tuinarchitectuur

URSULA WIESER BENEDETTI

Landschapsarchitect en tuinhistoricus. Directrice Departement Tuin, Landschap en Stedelijk Ecosysteem

Documentatie en iconografisch onderzoek, productie

Marcelline Bosquillon, Catherine Cnudde, Stéphanie De Blieck, François de Heyder, Jacques de Neuville, Dominique Dehenain, Tania Garduno Israde, Sophie Gentens, Manon Kempinaire, Anne Lauwers, Luc Nagels, Daniel Siemsglöß, Sarah Tibaux, Jos Vandenbreeden

Pedagogisch parcours

Anne-Marie Pirlot, Lauréline Tissot
Avec la collaboration de Chaïmae El Ahmadi, Ophélie Goemaere, Inge Taillie, Anne-Catherine Laroche, Daniel Siemsglöß

Montage

Patrick Demuylder, Renaud De Staercke, Christophe Meaux
Avec la collaboration de Vitalie Construct

Communicatie en pers

Véronique Moerman, Dieter Vanthournout

Vertaling

Wouter Meeus, Martin Clissold, Erik Tack

En het volledige team van CIVA

Jamal Ahrouch, Aïcha Ben Zaktit, Danny Casseau, Mostafa Chafi, Germaine Courtois, Oana Dewolf, Anna Dukers, Andrea Flores, Sébastien Gillette, Carole Kojo-Zweifel, Cédric Libert, M'Bulayi Mabiala Mpiniabo, Hugo Martin, Salima Masribatti, Yaron Pesztat, Pascale Rase, Gregory Ruelle, Sandra Van Audenaerde, Martine Van Heymbeeck, Marc Van Ost, Vincent Vanhoutte

CIVA bedankt voor hun waardevolle medewerking

- # Archief van de Stad Brussel
- # Archief van het Koninklijk Paleis
- # Algemeen Rijksarchief en Archief van het Brussels Gewest
- # Atelier d'Architecture de Genval
- # Atelier Eole Paysagistes
- # Koninklijke Bibliotheek van België
- # Leefmilieu Brussel
- # Jean-Noël Capart
- # Gemeente Schaarbeek
- # La Compagnie du Paysage
- # D+A International
- # Jef Degryse
- # Axel Demonty
- # Erik Dhont
- # Xavier Duquenne
- # Jean Houssiau
- # Plantentuin Meise
- # JNC International
- # Maison des arts à Schaarbeek
- # Pierre Meerts
- # Museum van de Stad Brussel - Broodhuis
- # Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
- # Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België
- # Françoise Lombaers
- # Anne-Marie Pirlot
- # Sonuma
- # Anne-Marie Sauvat
- # Suède 36
- # Université libre de Bruxelles
- # urban.brussels - Directie Stadsvernieuwing Bénédictie Verschaeren
- # Stad Brussel

Met de steun van urban.brussels van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

urban
.brussels
BUP BRUXELLES URBANISME ET PATRIMOINE
BBE BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED

PRAKTISCHE INFO

Expo

DESIGNED LANDSCAPES

Brussels 1775-2020

16.11.18 — 31.03.19

CIVA

Kluisstraat 55, 1050 Elsene

Openingsuren

Dinsdag—Zondag: 10u30—18u00

Inkomtickets

Volwassenen: 10€

Studenten en senioren: 5€

-18 jaar + pers + museumPASSmusées: gratis

Groepstarief: 8€ / persoon (vanaf groep van 10 personen)

Rondleidingen na reservatie via
info@civa.brussels

Extra info & updates

www.civa.brussels

www.facebook.com/civabrussels

www.instagram.com/civabrussels

Persdienst

Dieter Vanthournout

T. 02/642 24 87 / 0497 90 12 51

d.vanthournout@civa.brussels

Aarzel niet om contact met ons op te nemen om
persfoto's te verkrijgen. Die foto's zijn vrij van
auteursrechten zolang de tentoonstelling loopt.